

ЗАХИСТ СПАДКОВИХ ПРАВ ШЛЯХОМ ВИЗНАННЯ ЗАПОВІТУ НЕДІЙСНИМ

PROTECTION OF INHERITANCE RIGHTS THROUGH RECOGNITION OF WILL INVALID

Кучер В.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Парасюк В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу чинного законодавства, яке регулює питання недійсності заповіту. Розкрито види недійсних заповітів та сформульовано пропозиції щодо подальшого удосконалення норм Цивільного кодексу України. Цивільне законодавство визначає особливості недійсних заповітів, які можуть бути нікчемними та оспорюваними. Такий поділ недійсних заповітів відповідає поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. До оспорюваних заповітів законодавець відносить заповіти у яких волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його внутрішній волі. Заповіт як односторонній правочин не може бути визнаний судом недійсним у зв'язку із його складенням під впливом обману. Не може застосовуватися норма закону про недійсність правочину, вчиненого особою під впливом тяжкої для неї обставини і на край невідгідних умовах. У зв'язку з тим, що заповіт є одностороннім правочиним, також підставою недійсності заповіту не може бути зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною. Підставою недійсності заповіту не може бути факт вчинення заповіту під впливом помилки. З метою недопущення помилок у судовій практиці законодавцю слід чіткіше визначити склади нікчемних та оспорюваних заповітів та їх правові наслідки. Неконкретні формулювання законодавця можуть призвести до зловживання процесуальними правами спадкоємцями під час звернення до суду шляхом подачі необґрунтованих позовів про визнання заповітів недійсними. Введення в цивільне законодавство чітко визначених складів нікчемних та оспорюваних заповітів внесе ясність та зручність у порядок та правові наслідки визнання їх недійсними.

Ключові слова: спадкування, право на спадкування, спадкове правовідношення, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, недійсність заповіту, захист спадкових прав.

The article deals with the analysis of legislation which regulates the invalidity of the will. Solved types of invalid wills and the suggestions for further improvement of the rules of the Civil Code of Ukraine. Civil legislation defines the features of invalid wills, which may be null and void. This division of invalid wills corresponds to the division of invalid deeds into invalid and contested ones. A will made by a person who did not have the right to do so, as well as a will made in violation of the requirements for its form and certification, are null and void. Contested wills include wills in which the will of the testator was not free and did not correspond to his inner will. A will, as a unilateral deed, cannot be recognized by the court as invalid due to its being drawn up under the influence of deception. The rule of the law on the invalidity of a deed committed by a person under the influence of circumstances that are difficult for him and under extremely unfavorable conditions cannot be applied. In connection with the fact that the will is a one-sided transaction, the invalidity of the will cannot also be the malicious agreement of the representative of one party with the other party. The fact that the will was made under the influence of a mistake cannot be the basis for the invalidity of the will. In order to avoid mistakes in judicial practice, the legislator should more clearly define the composition of invalid and contested wills and their legal consequences. The legislator's imprecise wording can lead to the abuse of procedural rights by the heirs when they go to court by filing groundless lawsuits to declare wills invalid. The introduction into the civil legislation of clearly defined compositions of invalid and contested wills will bring clarity and convenience to the procedure and legal consequences of declaring them invalid.

Key words: inheritance, right to inheritance, inheritance relationship, testator, heir, will, invalidity of will, protection of inheritance rights.

Постановка проблеми. Кожна особа вправі самостійно розпоряджатися своїм майном на випадок своєї смерті. Для гарантування зазначеного права чинне цивільне законодавство містить норми, якими регламентує спадкові правовідносини.

Одним з видів спадкування є спадкування за заповітом. Заповіт є дією, спрямованою на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків після відкриття спадщини. Відповідно до ст. 1234 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Це особисте розпорядження деталізується через свободу заповіту, тобто можливість спадкодавця визначити зміст заповіту, коло спадкоємців, обсяг спадщини та ін. Однак не усі спадкові особисті розпорядження породжують юридичні наслідки – передачу прав та обов'язків спадкодавця спадкоємцям.

При цьому законодавець недостатньо приділив уваги підставам та наслідкам недійсності заповіту. Єдина ст. 1257 ЦК України «Недійсність заповіту», яка присвячена окресленим питанням, містить лише вибіркові підстави його недійсності та потребує деталізації, чіткості визначеності підстав недійсності.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі питання недійсності заповітів загалом та їх видів зокрема дослі-

джувалися такими науковцями як Л. К. Буркацький [1], І. О. Дзера [2], М. М. Дякович [3], І. В. Жилінкова [4], Ю. О. Заїка [5], В. І. Крат [6], О. Є. Кухарев [7; 8], М. О. Михайлів [9], О. І. Нелін [10], О. П. Печений [11;12], З. В. Ромовська [13], Є. О. Рябоконт [14], І. В. Спасібо-Фатєєва [15], Є. І. Фурса [15], С. Я. Фурса [15], Р. Б. Шишка [16] та інші.

Але, незважаючи на велику кількість публікацій щодо теоретичних та практичних проблем спадкового права, залишаються недостатньо вирішеними питання правової регламентації підстав та наслідків недійсності заповітів. Тому метою даної статті є аналіз чинного цивільного законодавства, що регулює питання недійсності правочинів та заповіту зокрема. У зв'язку з цим автор поставив перед собою такі завдання як проаналізувати підстави недійсності заповіту; з'ясувати види недійсних заповітів та запропонувати пропозиції щодо удосконалення норм цивільного законодавства щодо недійсності заповіту.

Виклад основного матеріалу. Заповіт як односторонній правочин має відповідати вимогам, що пред'являються до правочинів (ст. 203 ЦК України), зокрема щодо форми, змісту, суб'єктного складу тощо. Розглядаючи умови дійсності заповіту Ю. О. Заїка зазначає, що заповіт має відповідати загальним правилам дійсності правочину, а саме: заповідач має бути дієздатним на момент укладення запо-

віту; зміст заповіту не повинен суперечити закону; зміст заповіту має відображати дійсну волю заповідача; заповіт має бути вчинено у визначеній формі; умови заповіту мають бути здійсненними [17, с. 60].

Як і будь-який правочин, заповіт може визнаватися недійсним внаслідок дефектів суб'єктного складу (укладення правочину особою, що немає необхідного обсягу дієздатності), дефектів волі (невідповідності волі волевиявленню), недоліків форми, дефектів (незаконності або аморальності) змісту або порядку укладення правочину. Недійсність заповіту вказує на ненастання правових наслідків крім тих, що пов'язані з його недійсністю, незалежно від волі та бажання заповідача.

Як зазначив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у листі № 24-753/0/4-13 від 16.05.2013 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» ст. 1257 ЦК України не виключає застосування загальних норм § 2 глави 16 ЦК України відповідно до встановлених судом обставин, якщо вони узгоджуються з правовими підставами та наслідками нікчемності або недійсності заповіту, зазначеними у ст. 1257 ЦК України [18]. Однак, І. О. Дзера зауважує, що заповіт має певні особливості та відмінності від інших односторонніх правочинів, що можуть зумовлювати неможливість застосування певних вимог до змісту правочинів та підстав їх недійсності до визнання недійсними заповітів [2, с. 159].

Аналіз цивільного законодавства дає підстави вважати, що усі підстави недійсності заповіту можна поділити на загальні (стосуються недійсності будь-яких правочинів відповідно до § 2 глави 16 ЦК України) і спеціальні (підстави недійсності виключно заповітів відповідно до вимог ст. 1257 ЦК України). Слід звернути увагу, що такий поділ підстав недійсності заповіту є доволі умовним.

Цивільне законодавство визначає особливості недійсних заповітів, які відповідно до ст. 1257 ЦК України можуть бути нікчемними та оспорюваними. Такий поділ недійсних заповітів відповідає поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані, що передбачено у ст. 215 ЦК України. Правочин є нікчемним, якщо його недійсність встановлена законом. Визнання його недійсним судом не вимагається. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Такий правочин називається оспорюваним.

Однією з ознак, яка відрізняє оспорюваний правочин (заповіт) від нікчемного є презумпція його дійсності, що діє з моменту вчинення такого правочину (заповіту). Не будучи оспорюваним в суді, оспорюваний заповіт залишається дійсним і породжує правові наслідки, притаманні заповіту.

Відповідно до ч. 1 ст. 1257 ЦК України заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. Так, до нікчемних слід відносити заповіти, складені недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача. При цьому обсяг цивільної дієздатності у заповідача має юридичне значення саме на момент посвідчення заповіту.

Нікчемними також є заповіти, складені з порушенням правил про письмову форму, нотаріальне посвідчення або посвідчення особами, не уповноваженими на це законом (ст. ст. 1247–1252 ЦК України).

Нікчемними є також заповіти, вчинені за відсутності свідків у випадках, коли їх присутність є обов'язковою (ч. 2 ст. 1248, ст. 1252 ЦК України); за присутності осіб, які не можуть бути свідками (ч. 4 ст. 1253 ЦК України).

Абсолютно недійсними вважаються заповіти з недоліками підпису. Абсолютно недійсним є не підписаний

особисто заповідачем заповіт або заповіт, не підписаний іншою особою на його прохання, а також заповіт, підписаний на прохання заповідача особою, яка не мала права його підписувати.

Як зазначає І. О. Дзера визнання заповіту нікчемним не є належним та ефективним способом захисту порушеного права [2, с. 164]. Пленум Верховного Суду України зауважує у Постанові «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 р. № 7: «заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема, недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, згідно із частиною першою статті 1257 ЦК є нікчемним, тому на підставі статті 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається» [19].

Однак це не позбавляє спадкоємців права звертатися до суду з вимогою про підтвердження факту нікчемності заповіту. Слушно акцентують увагу М. Дякович та П. Каблук: «при наявності спору вимога про встановлення нікчемності заповіту підлягає розгляду судом» [3, с. 139]. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд повинен вказувати на нікчемність правочину або відмову в цьому.

Незважаючи на можливість визнання судом одностороннього правочину дійсним (ч. 2 ст. 219 ЦК України), слід звернути увагу на неможливість відновлення чинності заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. Верховний Суд України у п. 14 постанови Пленуму від 6.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ при визнанні правочинів недійсними» вказав, що норми глави 85 ЦК України «Спадкування за заповітом» не передбачають можливості визнання заповіту дійсним [20]. Зазначену проблематику у своїй праці намагалася дослідити М. О. Михайлів [9, с. 24–25].

До оспорюваних заповітів законодавець у ч. 2 ст. 1257 ЦК України відносить заповіти у яких волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його внутрішній волі.

Як зазначає І. В. Граніна в сучасній судовій практиці основною підставою для оспорювання заповітів є недолік волі та/або волевиявлення заповідача. У судовій практиці найчастіше зустрічається така підстава оспорюваності заповіту, як вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України) [21, с. 106–108].

Відповідно до п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо він був складений особою, яка через стійкий розлад здоров'я не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними [19]. Для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу (стаття 145 ЦПК України).

Як зазначає О. Є. Кухарев, заповіт як односторонній правочин не може бути визнаний судом недійсним у зв'язку із його складенням під впливом обману (ст. 230 ЦК України). Не може застосовуватися й ст. 233 ЦК України, якою визначено недійсність правочину, вчиненого особою під впливом тяжкої для неї обставини і на крайній невігідних умовах [8, с. 23].

У зв'язку з тим, що заповіт є одностороннім правочинном, також підставою недійсності заповіту не може бути зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України).

На думку І. О. Дзери підставою недійсності заповіту не може бути факт вчинення заповіту під впливом помилки, оскільки встановити дійсне волевиявлення заповідача після його смерті досить складно, особливо в частині того, що він помилився в обставинах заповіту, що мають істотне значення [2, с. 165].

Недійсність заповіту спричиняють лише суттєві його порушення. Як зазначає А. Ю. Кірик, судова практика склалася таким чином, що незначні, формальні порушення процедури посвідчення заповіту не можуть визнаватися підставою для недійсності цього правочину, адже помилка чи некомпетентність нотаріуса або іншої посадової чи службової особи не впливає на волевиявлення, яке здійснила особа [22, с. 104].

Як зазначив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у листі від 16.05.2013 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» відсутність у тексті заповіту напису, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріального контори, виконкому місцевої ради, але в межах нотаріального округу, не є істотною умовою для визнання заповіту недійсним, якщо судом буде встановлено, що форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК України і волевиявлення заповідача було вільним [18].

Описки і інші незначні порушення порядку складання, підписання або посвідчення заповіту не мають бути підставою недійсності заповіту, якщо судом встановлено, що вони не впливають на розуміння волевиявлення заповідача. До таких незначних порушень можна віднести, наприклад, відсутність повністю ім'я, по батькові особи, яка підписує заповіт замість заповідача відповідно до вимог ч. 2 ст. 1247 ЦК України; відсутність зазначення перед підписом про прочитання заповіту, складеного нотаріусом зі слів заповідача.

Незначним порушенням можна також вважати порушення строків, внесення відомостей до Спадкового реєстру, які визначені у п. 14 Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі (затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2011 р. № 491) [23]. Особливого значення це питання набуває в умовах воєнного стану та збройної агресії російської федерації. Відповідно до п. 1.8 Положення про Спадковий реєстр за відсутності доступу до Спадкового реєстру в умовах воєнного або надзвичайного стану реєстрація відомостей про заповіти, зміни до них, скасування заповітів, заведені спадкові справи, спадкові договори, зміни до них, розірвання спадкових договорів, видані свідоцтва про право на спадщину

та їх дублювати проводиться протягом п'яти робочих днів з дня відновлення такого доступу [24].

Не повинні впливати на дійсність заповіту нечіткі положення змісту заповіту. При цьому головною умовою дійсності заповіту має бути відповідність волевиявлення волі заповідача.

Відповідно до п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача [19]. Оспорювання заповіту до цього моменту неможливо, по-перше, через відсутність предмета оспорювання; по-друге, порушення таємниці і свободи заповіту. Як зазначає О. Є. Кухарев до настання смерті або оголошення фізичної особи померлою цивільні правовідносини не регулюються нормами спадкового права [8, с. 22].

При вирішенні спору про недійсність заповіту принципове значення має наявність в особи права на звернення до суду з відповідним позовом, тобто чи належить позивач до кола осіб, наділених правом на оскарження спірного заповіту [25, с. 64].

Позивачами у спорах, пов'язаних з недійсністю заповітів, виступатимуть спадкоємці за законом, інтереси яких порушено змістом заповіту, а відповідачами будуть спадкоємці за заповітом. Як зазначає О. П. Печений, незалежно від того, хто зазначений як відповідач у позовній заяві, залучення до участі у справі спадкоємця за заповітом є обов'язковим, хоч ним безпосередньо і не були порушені права позивача [12, с. 189].

Висновки. Усе вищенаведене дає підстави стверджувати, що удосконалення цивільного законодавства, зокрема окремих положень недійсності заповітів книги 6 ЦК України, допоможе уникати значної кількості невирішених питань спадкових правовідносин у правозастосовній практиці.

Враховуючи специфіку такого одностороннього правочину, яким є заповіт, у ЦК України (главі 85 «Спадкування за заповітом») необхідно визначити умови чинності заповіту.

З метою недопущення помилок у судовій практиці законодавцю слід чіткіше визначити склади нікчемних (оспорюваних) заповітів та їх правові наслідки. Неконкретні формулювання законодавця на кшталт нікчемності заповіту, складеного з порушенням вимог щодо його посвідчення, можуть призвести до зловживання процесуальними правами спадкоємцями під час звернення до суду шляхом подачі необґрунтованих позовів про визнання заповітів недійсними, а також довільного тлумачення норм права під час ухвалення судових рішень.

Введення в цивільне законодавство чітко визначених складів нікчемних та оспорюваних заповітів внесе ясність та зручність у порядок та правові наслідки визнання їх недійсними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посібник. К.: Ін Юре, 2008. 384 с.
2. Дзера І. О. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним заповіту як способу захисту спадкових прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Том 29. № 2. С. 157–177.
3. Дякович М., Каблак П. Недійсність заповіту: цивільно-правовий аспект. *Право України*. 2017. № 3. С. 137–148.
4. Жилінкова І. В. Актуальні питання спадкового права України: матеріали до семінару. Х.: Ксілон, 2009. 400 с.
5. Актуальні проблеми спадкового права: навч. посібн. / За ред. проф. Ю. О. Заїки. К.: КНТ, ЦУЛ, 2014. 336 с.
6. Крат В. І. Правові наслідки недійсності в спадковому праві. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 131. С. 53–61.
7. Кухарев О. Є. Спадкове право: Навч. посібник. К.: Алерта, 2013. 328 с.
8. Кухарев О. Є. Актуальні питання вирішення судами спорів про визнання заповітів недійсними. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2016. № 12. С. 21–30.
9. Михайлів М. О. Спадкування за заповітом в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 22–26.
10. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. І. Нелін; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2010. 39 с.
11. Печений О. П. Деякі аспекти недійсності заповіту. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 1. С. 203–207.
12. Печений О. П. Деякі проблеми недійсності заповіту. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 189–192.
13. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. К.: Алерта, 2009. 264 с.
14. Рябоконт С. О. Види спадкування та їх співвідношення в українському спадковому праві. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 86–91.

15. Спадкове право крізь призму судової практики: монографія / за ред. Спасібо-Фатєєвої І. В. Х.: ЄКУС, 2021. 536 с.
16. Шишка Р. Б. Спадкове право в Україні: навч. посібник. К.: Ліра-К, 2021. 228 с.
17. Заїка Ю. О. Спадкове право: навч. посібник. К.: Істина, 2006. 216 с.
18. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: Лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>
19. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>
20. Про судову практику розгляду цивільних справа при визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>
21. Граніна І. В. Особливості визнання заповіту недійсним: окремі питання судової практики. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Випуск 1. Том 1. С. 104–109.
22. Кірик А. Ю. Гарантії прав спадкоємців у разі визнання заповіту недійсним. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 98–105.
23. Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2011 р. № 491. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2011-%D0%BF#Text>
24. Про затвердження Положення про Спадковий реєстр: наказ Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р. № 1810/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11#Text>
25. Кухарев О. Є. Визнання заповіту недійсним як спеціальний спосіб захисту прав спадкоємців. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20.11.2020 р.). Х., 2020. С. 62–64.